
В.В. Шамрай,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України

НАЦІЯ ЯК АВТОР І АКТОР МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ

Сутність держави, передбаченої соціальним проектом модерну, визначається у класичній потрійній формулі: “Держава від народу, волею народу, для (в інтересах) народу”. Відображеннями основних елементів цієї формули стали, відповідно, принцип суверенітету народу, принцип договірної конституювання держави з приматом суспільства над політичною системою, принцип невід’ємних прав людини та представницької демократії як форми їх (прав) забезпечення.

Кожен з цих принципів, як і базова політична формула загалом, відсилає до однієї й тієї ж постаті – народу, що виступає як автор та головний діяч модерної держави. Саме народ створює та легітимує її, народ забезпечує її функціонування, народ в сукупності своїх інтересів (загальносуспільних завдань) є метою діяльності держави. Але, зважаючи на багатозначність і нестрогість терміна, хто цей “народ”? Про кого, власне, йдеться?

Завдання цієї статті полягає в тому, щоб дати відповідь на поставлене запитання, що, у свою чергу, вимагає розкрити зміст модерного концепту нації. Кількість праць, присвячених поняттю нації, а надто націоналізму, просто незчисленна. Водночас теоретичних засад, на яких ґрунтуються міркування щодо цього, вкрай обмаль. Головну роль у присвячених нації студіях відіграє натуралістична парадигма, характерною відзнакою якої є розуміння нації як конкретно даної спільноти людей, яка утверджує себе в просторі історичних взаємодій і змагань з іншими подібними спільнотами. Відповідно до цього “нації розуміються як реальні сутності, як спільності, як міцні довготривалі колективи. Те, що вони існують, приймається за даність, хоча як вони існують і як вони прийшли до існування – є питанням дуже дискусійним”, – зазначає один з провідних сучасних дослідників цієї проблематики [2, 27]. Відтак, націоналізм виступає як процес і програма утвердження своєї зрештою етнокультурної особливості (колективної ідентичності) на протигагу іншим спільнотам і всьому тому, що мислиться як утиски національного буття. Теоретичне опонування означеній парадигмі є провідною метою цієї роботи.

Відтак виникає запитання: чим же є народ в якості Nation – модерної нації, породженої становленням новочасної цивілізації? У французькій мові, яка запровадила це поняття в теоретичний та політичний обіг, термін «нація» означає безпосередньо народ. Але не можна довірятися простій натуральності слова. Нація як принципово новий політичний концепт настільки ж далека від узвичаєного “народу”, як платонівський ейдос – від свого вихідного значення “вид”, “вигляд”. Лише народ, докорінно перетворений власною дією щодо створення нових засад соціального буття, стає нацією. Отже, шукати пояснення феномена нації на шляху “спільноти людей” з тими чи іншими ознаками з самого початку означає прямувати не в той бік.

Вихідною і визначальною тут є особлива якість історичного буття, силою якого соціально-органічна спільнота людей (народ в культурно-етнічному розумінні) перетворюється на націю. Загостримо цю тезу: нація, передусім, і в основі своїй взагалі – не спільнота, а спосіб буття, тобто спосіб зв’язку людей в їхньому існуванні, радикально відмітний від попередніх органічно-культурних форм їхньої єдності і витворений в полі соціального проекту модерну. Адекватного розуміння нації можна досягти не через розгляд процесу еволюції людських спільнот, а через розкриття та усвідомлення того покликання, яке виконує нація в обширі модерного проекту витворення суспільства, автентичного сутності (природі) людини.

Смисл нації полягає, передусім, в тому, щоб утворити нову інтерсуб’єктивну єдність людей на місці тієї спільноти соціальних персонажів, котра існувала у становому суспільстві.

Як суспільний договір перетворює суспільство, започатковуючи новий соціальний порядок, так само радикально повинен змінитися статус учасників суспільства, характер їхньої єдності. Основою цього перетворення повинне стати позбавлення минулих, станових соціальних статусів і похідної від них соціальної нерівності. Місце соціальних персонажів, кожен з яких виокремлений своїм комплексом прав, привілеїв чи утисків, посідає гомогенна спільнота рівних за своїми правами громадян.

Щодо вже наявних соціальних спільнот, груп і солідарностей, то виникнення нації набуває вигляду їх деструкції і розкладання до атомів людських індивідів. Це негативне за змістом завдання, яке нація покликана виконати в процесі здійснення модерних соціальних перетворень. Всі спільноти необхідно дезавуувати, всі соціальні зв'язки – розірвати. Тоді звільнений від минулих соціальних властивостей індивід повинен конституюватися як нова, самоврядна особистість з невід'ємними правами – громадянин. Виконання негативного покликання нації відкриває шлях до її позитивної – власне конститутивної – ролі як способу існування інтерсуб'єктивної єдності вільних людей, громадян.

Строго кажучи, з самого факту самоврядної особи, якщо уявляти її у вигляді індивіда, ще не впливає необхідності поєднання таких людей у спільноту, тобто утворення суспільства. Вільна, за визначенням, воля, що належить автономному і змістовно незалежному буттю, цілком може обрати суто відрубне, не пов'язане ні з ким іншим існування. Матеріальна потреба солідарності і співпраці для успішного виживання, до якої як до аргументу генезису суспільства ще з античних часів зверталася безліч авторів, з погляду теорії, небагато важить. Адже все, що не впливає з самої сутності речі, а зумовлене лише обставинами її існування, не може вважатися вагомим аргументом.

Варіант такого аргументу виробив Гоббс, коли ввів ідею “війни всіх проти всіх” як необхідного наслідку природного стану людей. Цим він констатував перформативну суперечність між суттєвим, визначальним щодо природи людини законом збереження життя, з одного боку, і тим самознищенням роду людського, до якого призводить те саме природне “право на все”, властиве людині від природи. Утворення суспільства шляхом суспільної угоди в цьому контексті має вигляд цілком слушного та єдино можливого розв'язання вихідної перформативної суперечності людського буття. У Гоббса йдеться не про заперечення людського життя з боку природних умов існування людей (таких як голод, холод, хижаки, стихії тощо), а про самодеструкцію людини. Тому його концепція суспільства насправді є обґрунтуванням необхідності спільного буття людей.

Водночас Гоббс, а разом з ним і вся просвітницька думка, проходить повз не менш важливу і значущу можливість обґрунтування суспільства, виходячи з ідеї людської самоврядності. Вона полягає в усвідомленні тієї обставини, що сама автономія особи (її самоврядність, невід'ємні права тощо) мають інтерсуб'єктивну природу. Тобто, ніхто не може бути вільним наодинці, сам із собою, у просторі чистого самопокладання власної суб'єктивності. Від початку свого існування залучена у світ людина має відкрити сутність свого буття як свободу. І самої лише зовнішньої природи, довкілля, для цього відкриття недостатньо. Це так, тому що “натурально” кінцева істота, якою є людський індивід, ніколи не є вільною. З цього зрозуміло, що модерна самоврядність особи (суверенність особистості) належить не самій особі, а лише відкритому для неї способу буття, який реалізується (чи, краще казати, конституюється) лише у співбутті з іншими, тобто має інтерсуб'єктивну природу.

З огляду на сказане, нація постає не як спільнота, а як легітимація того, що люди вільні. Саме як рівні у своїх правах громадяни вони вільно утворюють нову спільноту – націю. Вона постає не як тотальність, що заміщує індивідів, а як єдність самоствердження громадян в якості вільних і рівних. Їхня спільність полягає не у змістовній подобі їх самостверджень, а в тому, що кожен покладає себе вільно і самочинно. Тобто поєднаність людей у націю має, по суті, формальний характер; це спільнота, єдиним смислом якої є обстоювання кожного учасника в його самоврядності, невід'ємних правах і свободі. Саме в цьому розумінні, і тільки в ньому, нація стає тим сувереном, про якого Декларація прав людини і громадянина

проголошує: “Джерело суверенітету міститься, по суті, в нації. Жодна корпорація, жоден індивід не можуть мати владу, яка не впливає явним чином з цього джерела” [3, 112].

Це формулювання створює дві можливості. Перша з них відповідає духу руссоїстської концепції “спільної волі”. У Руссо нація, репрезентована спільною волею людей, набуває значення тотальності, щодо якої конкретні індивіди є не більш, ніж частками цілого. Причому це ціле – не емпіричне об’єднання всіх, а надособистісна, фактично трансцендентальна тотальність. Вона є сувереном, що фактично має примат щодо своїх членів, хоча саме політичне тіло є суцільне ніщо, чиста віртуальність без індивідів, які створили його завдяки суспільній угоді. Яким же чином це “ніщо” у Руссо стає “всім”? Логіка міркувань тут показова.

Руссо стверджує, що “суверен, утворений винятково з приватних осіб, які входять до його складу, не має і не може мати інтересу, що суперечить їхнім інтересам. Тому немає потреби вимагати від суверенної влади гарантій забезпечення нею інтересів підданих, оскільки неможливо, щоб тіло прагнуло зашкодити усім своїм членам” [5, 24–25]. Натомість приватні учасники політичного тіла не відрізняються такою бездоганністю: “Кожен індивід, оскільки він є людиною, може мати свою особливу волю – супротивну тій загальній волі, котру має як громадянин, або відмітну від неї; його особливий інтерес може підказувати йому зовсім інші речі, ніж інтерес спільний” [5, 25]. Звідси випливає радикальна руссоїстська максима: “Хто б не відмовився підкорятися загальній волі, він повинен бути примушеним до покори усім політичним тілом; це означає лише те, що його примусять бути вільним. Бо саме ця умова, підпорядковуючи кожного громадянина батьківщині, забезпечує його від особистої залежності” [5, 25–26]. Фактично в цій моделі відносин суверенна держава поглинає суверенну особистість, хоча – в цьому полягає парадокс рішення Руссо – сама змістовно є не чим іншим, як спільною і консолідованою волею осіб, що її утворили. Ця можливість реалізації ідеї нації історично втілилася у практиці якобінської диктатури.

Але вираз, що індивід не може мати владу, яка не впливає з суверенітету нації, містить й інший смисл. По-перше, слід врахувати зміст використаного тут поняття влади як такої, що має цілком суспільну природу. Тим, що індивід має владу лише як “частка суверена” (вислів Руссо), зовсім не відкидається його самоврядність, яка, за визначенням, не виходить за межі його власного буття. Влада тут є публічним феноменом, і долучитися до неї кожен здатен лише як учасник соціального тіла і публічного дискурсу.

По-друге, сам статус нації повинен бути прочитаний як інтерсуб’єктивна єдність взаємного визнання кожним всіх і всіма кожного як вільних індивідів з невід’ємними правами, а не як субстантивованої “спільноти”. І по-третє, слід врахувати конкретний соціально-історичний контекст саме такого наголосу в програмному документі французької революції. Наприкінці XVIII століття Франція була країною з чи не найсильнішими становими традиціями, які зумовлювали глибоку соціальну диференціацію суспільства. Тому політична програма перетворення соціального ладу на засадах громадянського суспільства зустрічала тут великі перепони і труднощі. Необхідно було подолати не лише глибоку станово-корпоративну диференціацію суспільства, а й не менш сильну диференціацію соціального простору, місцевих звичаїв, привілеїв, форм економічного життя і здійснення правосуддя тощо.

Німецький дослідник К.Хюбнер робить закид на адресу французької революції та її програмного документа. Він порівнює французьку революцію з революцією американською. Перевагу американської політичної практики він вбачає в тому, що Білль про права робить наголос на захисті прав особи, громадянина. Тоді як “про все це ми нічого не чуємо у французькій Декларації прав людини. На першому плані стоять нація, загальна воля і закони, що впливають з них, як щось священне і недоторканне, а не індивід, як це переважно має місце в американських біллях” [8, 109]. Хюбнер приписує цю відмінність впливові на американську практику, передусім, концепції Локка, а на французьку – поглядів Руссо.

Але, по-перше, Білль про права є додатком до Конституції США і охоплює перші десять поправок до неї. Якщо взяти до уваги тексти Декларації незалежності та Конституції США порівняно з Декларацією прав людини та хоча б французькою Конституцією 1791 року

(у якій ця Декларація займає місце вступу), то відмінностей різко поменшає. По-друге, якби Хьюбнер не зосереджувався на шести-семи статтях французької Декларації, а залучив до аналізу хоча б статті 8–11, 14–17, то йому важко було б дійти свого висновку. По-третє, американські біллі, як це відзначає і сам Хьюбнер, містять такі ж положення про суверенітет народу, який є єдиним джерелом влади. Наприклад, у другій статті це стверджує Білля штату Вірджинія знаходимо положення: “Вся влада сконцентрована на і послідовно впливає з народу” [8, 108]. Але головне значення мають навіть не ці три зауваження, а четверте – врахування глибоко різних ситуацій і станів американського та французького суспільств напередодні революції.

Американські політики стояли перед завданням не припустити формування у своєму суспільстві станових привілеїв та розмежувань (Конституція США, стаття I, розділ 9, параграф 8) [1, 302]. Натомість перед французькою революцією стояло надскладне завдання викорінення відносин станового суспільства і глибокого перетворення соціального типу людини, створеного цим суспільством. Закономірно, хоч і надзвичайно трагічно, що, виконуючи цю радикальну соціально-політичну програму, французька революція породила ті жахливі ексцеси та вияви політичного екстремізму, яких щасливо уникнула американська революція. Але це сталося не через відмітність теоретичних засад політичних рухів, а через глибоку відмітність соціальної тканини і соціального тіла, з якими довелося мати справу найвидатнішій європейській революції, з одного боку, та заокеанській, – з іншого. Принагідно зазначимо, що коли під час Громадянської війни 1861–1865 років уряд Північних Штатів дійшов висновку про стратегічну доцільність “війни на знищення”, ані Конституція, ані Білля про права не завадили здійсненню сумнозвісного рейду армії генерала Шермана, який майже не поступається яacobінським жахам.

Загалом можна констатувати, що концепт нації в межах модерного соціального проекту виконує надзвичайно важливу роль застереження проти двох протилежних за джерелом загроз відтворення політичного тіла і соціального ладу. Перша походить від суверенності держави, яка в моделі Руссо, зрештою, підпорядковує собі індивідів, які її утворили. Друга втілюється в анархічній моделі, яка робить акцент на суверенності (свободі) особистості, нехтуючи інтерсуб’єктивною природою цієї свободи і похідною від неї потребою (а зрештою, і фактичністю) спільного буття. Нація є тим опосередковуючим елементом модерної соціальності, який дає можливість уникнути як Сцилли тоталізації суспільства, так і Харибди його анархізації. На відміну від стереотипів, нав’язаних здебільшого виrom політичних пристрастей, націю творить не абстрактний “націоналізм”, по суті, тотожний колективному егоїзму, а подвійна суверенізація суспільного життя, взаємозумовленими частинами та уособленнями якої виступають суверенна держава, з одного боку, та самоврядний (суверенний) індивід, – з іншого. В опосередкуванні феноменом нації як новою формою інтерсуб’єктивної єдності та суспільної консолідації перша перетворюється на правову національну державу, а другий – на свідомого своїх прав і обов’язків громадянина, члена громадянського суспільства. Без нації в модерному розумінні слова немає ані того, ані іншого.

Модель модерної національної держави дістала довершеного теоретичного виразу наприкінці XVIII століття у працях І.Канта і стала незаперечно домінуючим взірцем політичного врядування і державотворення у першій половині європейського XIX століття. Звісно, і після Канта теорія національної держави продовжує осмислюватись, змістовно збагачуватись і піддаватись як теоретичним, так і політичним випробуванням. Достатньо назвати розробку поняття нації І.Фіхте та німецьким романтизмом, критику ідеї суспільного договору І.Бентамом та утилітаристами (і розвиток через цю критику класичного лібералізму, який цілковито стоїть на ідейному ґрунті моделі національної держави) тощо. Однак нашим завданням не є виклад історії політичних ідей, так само як не є метою аналіз історії змін європейських політичних форм. До вчень мислителів-просвітників, як і до історичного досвіду, ми зверталися з тим, щоб зробити явною хибність натуралістичної оптики в розумінні нації.

Поширеність і стійкий вплив цієї оптики демонструють, зокрема, праці одного з найавторитетніших сучасних дослідників феномена нації та націоналізму Е.Сміта. Він визначає етнос та націю за одним і тим самим принципом, як однакові за природою величини [6, 19]. Згідно з цими визначеннями, відмінність має, по суті, лише кількісний характер [6, 20]. Ключовими поняттями націоналізму він вважає ідеали автономії, єдності й ідентичності [6, 33]. Автономію Сміт визначає як підпорядкування життя нації “власним внутрішнім законам і ритмам”, а також “зважання тільки на свій особистий внутрішній голос, позбавлений бодай якогось зовнішнього тиску” [6, 30]. Єдність означає національну консолідацію та уніфікацію суспільного життя у світлі загальнонаціональних інтересів та потреб [6, 31–32]. Ідентичність дорівнює уособленню нації як історично унікальної культури та її живого відбитку – своєрідного національного характеру [6, 32–33].

Зміст цих критеріїв свідчить, що їх спільним знаменником є ідея культурно-історичної самобутності, властивої тому чи іншому історично сформованому народу (етносу). Принципове для конституювання нації скасування традиційних форм культурно-етнічної єдності та тяглості тут повністю ігнорується. Парадоксально, але Е.Сміт вбачає привабливість і виправдання існування націй і націоналізму в сучасному світі у тому, що не є їхньою сутнісною ознакою. “Багато людей відчують, – пише дослідник, – що вона [національна ідентичність. – *В.Ш.*] задовольняє їхні потреби в культурі, коренях, безпеці і братерстві... Нації пов’язані ланцюгами спогадів, міфів і символів з поширеним і тривким типом спільноти, етносом, і це те, що дає їм їхній унікальний характер і велику владу над почуттями й уявленнями багатьох людей” [7, 220].

Поширеність подібних уявлень навіть у площині теоретичних розвідок, не кажучи про менш строгі форми суспільної свідомості, засвідчує могутню силу культурної традиції та етнічної складової суспільного життя. Значущість цих впливів не можна не визнавати. Але тим більш важливо уникати підміни сутностей, коли фактично етно-родові за змістом рухи некритично ототожнюються з глибокими соціальними перетвореннями, уособленням яких стала ідея нації і досягнути які можливо лише в обширі соціального проекту модерну. Це ключовий висновок, до якого спонукає критичний погляд на “натуралістичну парадигму” в розумінні феномена нації.

Отже, можна стверджувати, що визначальною рисою класичної модерної держави, головним автором і актором якої стала нація, був її соціально-конструктивістський характер. Модерна держава за основними принципами своєї організації може бути визначена як суверенна, конституційно-правова, демократична (мир, невід’ємні права, представництво чи публічність) та національна. Громадянське суспільство і відповідна йому держава в контексті новоевропейської думки і новоевропейської історії постають як універсальні соціально-політичні проекти, здійснення яких тогочасне мислення повністю довіряло свідомій цілеспрямованій волі людей. Власне, маємо проект створення суспільства і держави на цілком раціональних, чітко осмислених і обґрунтованих філософською думкою засадах. Це робить його цілковито конструктивістським за духом, а суспільство та державу, що мали постати з його реалізації, – повною мірою “рукотворними”, волевстановленими (“штучними”) утвореннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Американские федералисты: Гамильтон, Мэдисон, Джей. – Vermont, 1990.
2. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм: статус нації та національне питання у новій Європі. – Л., 2006.
3. Декларация прав человека и гражданина // Документы истории Великой французской революции. – М., 1990. – Т. 1.
4. Кола Д. Политическая социология. – М., 2001.
5. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду. – К., 2001.
6. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. – К., 2004.
7. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К., 2006.

8. *Хюбнер К.* *Нация.* – М., 2001.